

- дніпров'я — 2013 : зб. наук. праць / ред. кол. : Супруненко О. Б., наук. ред., Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф. та ін. — К. — Полтава : Гротеск, 2013. — С. 20 — 23.
6. Дневник... — С. 222.
 7. Там же.
 8. Сенкевич Г. Потоп : Роман в 2 книгах / Генрик Сенкевич. — М. : «Эй-Ди-Лтд», 1993. — Книга 1. — 590 с. — С. 82.
 9. Барбасов А. П. Оформление артиллерии как рода войск русской регулярной армии (первая четверть XVIII в.) / А. П. Барбасов // Сборник исследований и материалов артиллерийского исторического музея. — Выпуск IV. — Л., 1959. — С. 95 — 111. — Табл. 2.
 10. Дневник... — С. 224.
 11. Там же. — С. 221.
 12. Киевское наместничество с планами уездных городов / рукописна карта; кін. XVIII ст. // Фонди Національного музею історії України.
 13. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронского // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 160.
 14. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн // Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. Меріме Проспер. Українські козаки. Богдан Хмельницький / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — Карта.
 15. Дневник... — С. 222-223.
 16. Там же. — С. 223-224.
 17. Величко С. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского 1720 / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — К. : Типография Федорова, 1864. — Т.4. — С. 202.
 18. Дневник... — С. 222.
 19. Лямкін В.В. Буняківка I, місцезнаходження доби бронзи, раньослов'янського та давньоруського часу, вали (укріплення козацької доби?) / Лямкін В.В., Шерстюк В.В. // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Оржицький район [упор., наук. ред. В. О. Мокляк]. — Полтава, 2016. — У друці.

Дмитро Філімонов (Дніпро),
старший науковий співробітник
Дніпропетровського обласного центру
з охорони історико-культурних цінностей,
аспірант кафедри історіографії, джерелознавства
та архівознавства Дніпропетровського національного
університету ім. Олеся Гончара

Археологічні знахідки кінця XVII — початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці

У польовий сезон 2015 р. співробітниками Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (далі — Центр) було проведено археологічну розвідку (керівник — директор Центру Л.М. Голубчик) на правому березі р. Самара поблизу північної околиці с. Вільне Новомосковського району [5, 7, 8]. Вказана частина села серед місцевих мешканців більш відома під назвою «Корбівка» [14, 147]. Досліджувана територія розташована між долиною р. Самара та верхів'ями її правої притоки б. Василькі-

вка, яка на картографічному матеріалі другої половини XIX ст. позначена як б. Василькова [3, 11].

Схил берега на цьому відрізку течії р. Самара має дуже розвинену балочно-байрачну систему, через що дана місцевість отримала історичну назву «урочище Сорок Байраків». Наприкінці червня – у липні 1689 р. за наказом князя В.В. Голіцина у південно-західній частині урочища, на краю корінного берега р. Самара, московськими вояками під командуванням воєводи І.Ф. Волинського була споруджена дерев'яно-земляна фортеця Новосергіївська (Сергіївська), яка в архівних документах також іменується «Вільна» або «Вільний городок» [14, 139 – 141; 17, 149 – 152]. Проіснувала фортеця до початку 1711 р. і після переходу населення її посаду на бік кримського хана Девлет-Гірея II, була взята штурмом та зруйнована царським військом, очолюваним генерал-майором Ф.В. Шидловським [11, 466 – 468].

Залишки земляних укріплень (валів) Новосергіївської фортеці під назвою «Городок» проіснували до другої половини XX ст. [3, 11]. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. фортечні вали, за виключенням невеликої східної ділянки, були майже повністю зруйновані під час будівництва тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму [14, 147].

Початок археологічному дослідженню окресленого району біля с. Вільне поклав Д.І. Яворницький, який наприкінці XIX ст. оглянув залишки земляних укріплень в урочищі Сорок Байраків та вперше пов'язав їх з Новосергіївською фортецею [15, 63]. У своїй першій монографії «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» названий автор з цього приводу писав наступне: «Видимо, под теперешним селом Вольным скривається та самая крепость Вольное, или Сергиев городок, о котором упоминает малороссийский летописец Самоил Величко и который, по его словам, в 1690 году, весь вымер от морового поветрия. Остатки этого городка, как кажется, уцелели в виде земляной крепости, находящейся за селом Корбовкой, смежным с Вольным, на правом берегу реки Самары, в виде обыкновенного редута с выступами для фланкирования рвов» [16, 102]. У 1898 р. за ініціативою вченого та за розпорядженням голови губернської земської управи М.В. Радзянка було складено докладний план залишків фортеці [1, 12]. Сьогодні оригінал цього креслення, що має назву «План развалин Новосергиевскаго городка», зберігається у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького [12].

Після більш ніж сторічної перерви, що минула з часу розвідок Д. І. Яворницького, на початку XXI ст. дослідження залишків Новосергіївської фортеці були поновлені. У 2005 р. археологічна експедиція Дніпропетровського національного університету (керівник – професор І.Ф. Ковальова) провела розвідку на території фортеці. Згідно зі звітом про проведені роботи, культурного шару, придатного для дослідження, виявлено не було [6, 11–12].

Навесні 2012 р. автором даної статті на території Новосергіївської фортеці зібрано підйомний матеріал (фрагменти гончарного посуду, кахлів, крем'яхи, кресальні кремені тощо), що дозволило поставити питання про перспективність подальших археологічних досліджень фортеці [14, 148]. Останні були здійснені восени того ж року експедицією Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (керівник – кандидат історичних наук О.В. Старік). Несподіваним результатом цієї розвідки стало виявлення у середині периметру залишків фортеці старого кладовища [13, 72].

Під час розвідки 2015 р. досліджувалася територія, прилегла до місця розташування залишків фортеці. Найбільшу увагу було приділено обстеженню верхів'їв б. Васильківка. Під час огляду лівого схилу балки, нижня частина якого зайнята зруйнованим господарським двором, на відстані близько 150 м на північ від залишків Новосергіївської фортеці, між ґрунтовою дорогою та лісосмугою, на ділянці орного поля розмірами близько

150×100 м, було зібрано підйомний матеріал періоду функціонування фортеці [5, 10, 11]. Місце збору підйомного матеріалу знаходиться в межах території, на якій локалізується північна частина посаду фортеці. Слід відмітити, що в архівних документах початку XVIII ст. посад, який мав власні укріплення, зветься великим острогом або великим містом, при цьому основні внутрішні укріплення фортеці в джерелах іменуються земляним замком або просто замком [4, 71, 233, 235]. Ось, наприклад, що розповідав про реакцію населення посаду на прихід під стіни фортеці війська кримського хана Девлет-Гірея II сержант Семен Самойлов, який у лютому 1711 р. перебував під командуванням капітана Івана Муханова у складі новосергіївського гарнізону: «...уведав-де тамошние жители о приходе ханском, жен своих и детей, и пожитки собрали в замок, а сами хотели в большом остроге сидеть и биться до последней меры» [4, 223].

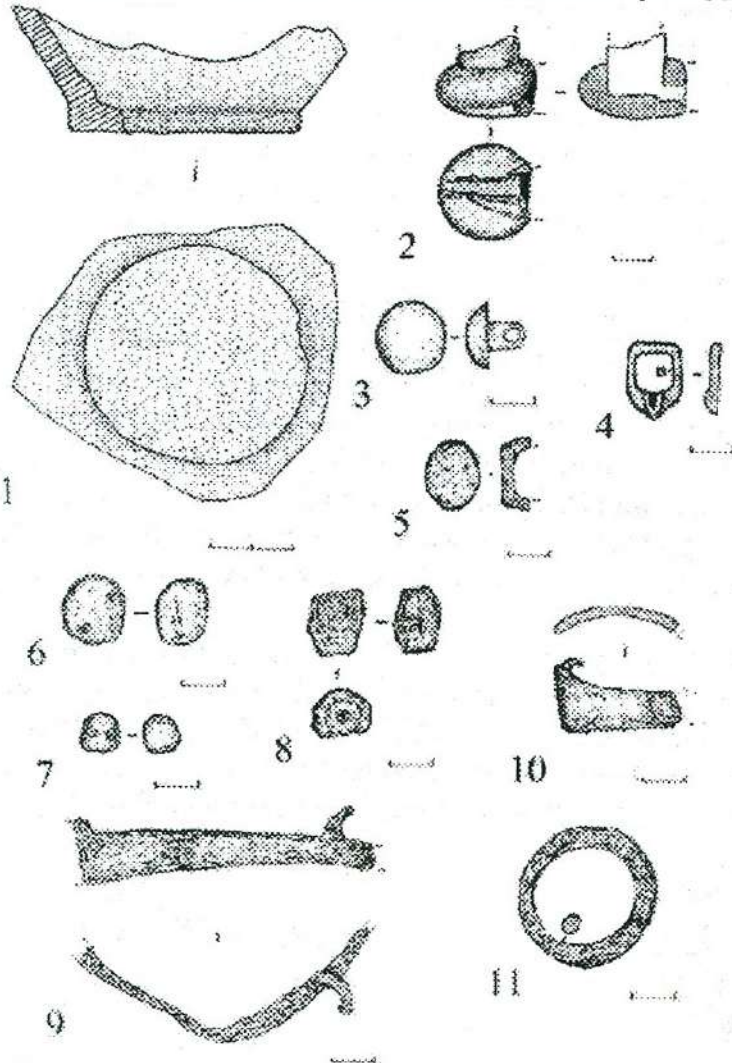

Рис. 1. Посад Новосергіївської фортеці.
Речі кінця XVII – початку XVIII ст.

другой отбив их (оборонців фортеці) от стены гранатами и подрубивши палисады, вошли в большой город и многих тут изменников в труп положили, и пушку и одно знамя взяли, а другие изменники с женами и детьми заперлись в земляной замок» [4, 235].

Крім рову, валу та рогаток (пізніше палисаду) оборонні властивості окопу були посилені двома дерев'яними караульними проїзними вежами з «верхнім боем». З боку, спрямованого до р. Самара, окопу не було. На цій ділянці оборони фортеця мала природний захист у вигляді крутого схилу берега, який додатково було укріплено за допомогою надовбів – загострених у верхній частині дерев'яних паль, встановлених з нахилом в бік річки, можливо у шаховому порядку та в декілька рядів. [17, 154].

Згідно з «городовим розписом» 1689 р., фортечний посад являв собою укріплене поселення. З трьох боків від внутрішніх укріплень фортеці (замку) посад було обведено земляним окопом загальною довжиною близько 1300 м. Даний окоп являв собою сухий рів завширшки і завглибшки близько 3 м та земляний вал, споруджений із землі, вибраної з рову. На валу були встановлені рогатки [17, 154]. Останні являли собою переносну перепону, що складалася з дерев'яної колоди із просвердленими у ній наскрізними отворами, в які хрест-навхрест вставлялись загострені палі або спеціальні списи. Пізніше рогатки замінили на палисад (частокіл), що зафіксовано в документах початку XVIII ст. Так, у відомості про штурм Новосергіївської фортеці 12 квітня 1711 р. генерал-майор Ф.В. Шидловський повідомляв, що очоловані ним підрозділи «учиня с одной стороны из пушек стрельбу, а с

Фортечний посад був заселений переселенцями з території Лівобережної України (Гетьманщини) та Слобожанщини. Ймовірно, що на відміну від посадського населення сусідньої Новобогородицької фортеці, яке поділялося на козаків і міщан [17, 115], всі жителі посаду Новосергіївської фортеці чоловічої статі, здатні тримати зброю, несли козацьку службу. У випадку нападу ворога вони мали боронити фортецю разом з солдатами гарнізону. На жаль, сьогодні у нашому розпорядженні відсутні історичні відомості щодо кількості населення новосергіївського посаду наприкінці XVII ст. Проте відомо, що на 1709 рік у фортеці вихідців з Лівобережної та Слобідської України – «жилицьких людей черкас», крім сотника, нараховувалося 798 старшин і козаків [2, арк. 493 зв]. У квітні 1711 р., після взяття фортеці, у полон до вояків Шидловського потрапило 700 козаків з яких 46 осіб були запорожцями, а інші новосергіївські жителі та 3240 жінок і дітей «у которых во время штурму мужья и отцы побиты» [4, 235].

Виявлений під час розвідки 2015 р. на території колишнього фортечного посаду підйомний матеріал складається із виробів з глини та металу і поділяється на декілька груп.

Найбільш масову групу знахідок становлять дрібні уламки гончарної кераміки. Винятком є великий фрагмент денця з прилеглими стінками димленої посудини сірого кольору розмірами 8,2×6,2 см, з товщиною стінки 0,3 см (Рис. 1.1). До категорії дрібної керамічної пластики належить фрагмент чашечки сіроглиняної курильної люльки. Розміри виробу – 2,3×2,3 см, товщина – 2 см (Рис. 1.2).

Цікавими є нумізматичні знахідки, які репрезентовані лише двома монетами першої половини XVII ст. та кінця XVII – початку XVIII ст. Перша монета – білоновий півтора гроша «півтораю» або, по-іншому, «чех» часів правління короля Сигізмунда III Вази (1587 – 1632 рр.). На лицьовому боці вміщено чотирипільний герб: щит під короною, нижче – цифра 3 (три напівгроша). По колу напис: SIGIS 3 D G REX PM DL. На зворотному боці – держава з цифрою 24 у середині (1/24 частина талера), з обох боків хреста розташовані цифри 2 і 4 – дві останні цифри дати 1624 р. По колу напис: MONE NO/REX POLO, розділений гербом «Сас» – знаком королівського підскарб'я Миколая Даниловича. Монета карбована в Кракові (Рис. 2.1).

Друга монета – срібна копійка періоду правління царя Петра Олексійовича зразка 1696–1704 рр., карбована на Старому монетному дворі у Москві. На лицьовому боці міститься фрагмент напису «ЦАРЬ И ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧЬ ВСЕЯ РОССИИ» [10, 6]. На зворотному – частина зображення коронового вершника зі списом праворуч [9, 15], під конем – дата слов'янськими літерами (не читається) (Рис. 2.2).

Рис. 2. Посад Новосергіївської фортеці.

Монети першої половини XVII ст. та кінця XVII – початку XVIII ст.

Наступну групу знахідок складають металеві речі особистого вжитку – прикраси, деталі одягу та взуття. До прикрас відноситься щиток від перся, виготовлений із бронзового сплаву. Виріб має овальну форму, відлитий разом з більшою частиною втраченої шинки. Розміри – 1,7×1,4×0,3 см (Рис. 1.5).

Елементом одягу є гудзик, виготовлений із бронзового сплаву. Напівсферичний, відлитий разом з петлею. Розміри виробу – 1,8×1,8×1,7 см (Рис. 1.3). До деталей одягу, а точніше до предметів військової фурнітури може належати й знайдена рамка мініатюрної пряжки з бронзового сплаву розмірами 1,8×1,4 см (Рис. 1.4).

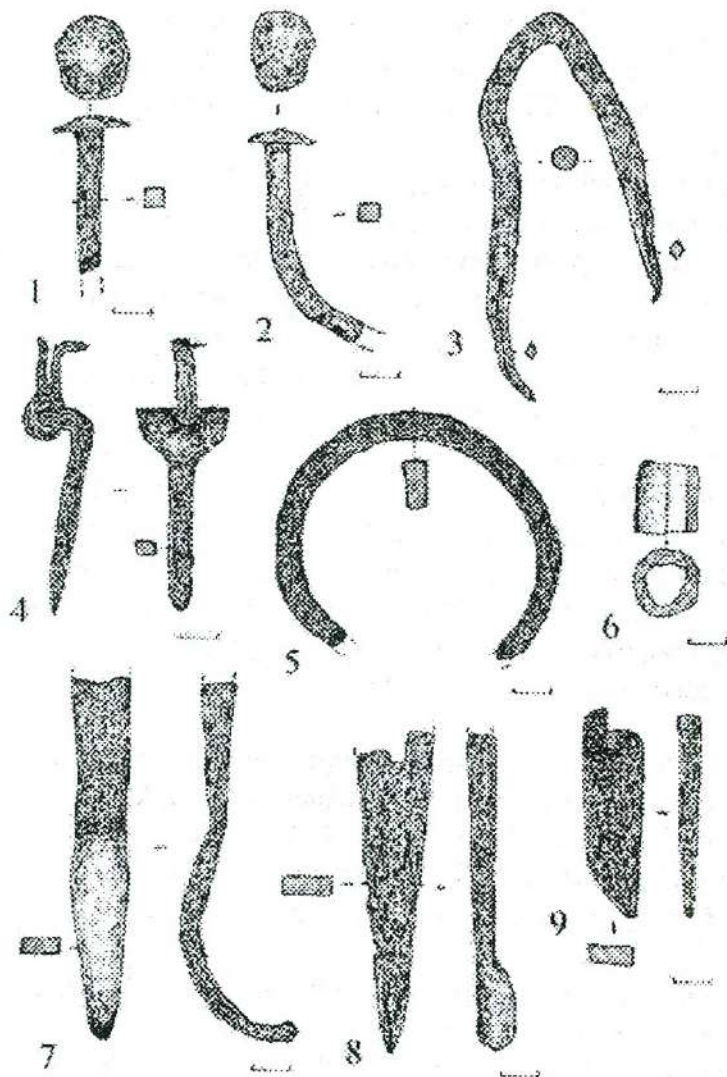

Рис. 3. Посад Новосергіївської фортеці.
Речі кінця XVII – початку XVIII ст.

ричним з вертикальним каналом посередині грузилом від рибальської сітки, розмірами $2 \times 1,7 \times 1,7$ см (Рис. 2.6). До цієї ж групи належать два екземпляри верхніх частин цвяхів, скоба та клямка з фрагментом скоби. Цвяхи з квадратними у перетині ніжками та круглими шляпками діаметром 2 см кожна. Висота першого фрагменту становить 6 см, другого – 4,5 см (Рис. 2.1, 2). Скоба будівельна розмірами 10×4 см (Рис. 2.3). Розміри клямки з фрагментом скоби – $7,5 \times 2 \times 2,5$ см (Рис. 2.4). Також на ділянці території посаду знайдено три фрагменти оковок возів розмірами $9,5 \times 1,5 \times 0,7$ см; $8,5 \times 2 \times 4$ см; $5,5 \times 3 \times 0,5$ см (Рис. 2.7 – 9).

Таким чином, зібраний на ділянці північної частини посаду Новосергіївської фортеці підйомний матеріал має прямі аналогії в комплексах, здобутих під час археологічних досліджень сусідньої й хронологічно тотожної Новобогородицької фортеці [7; 8] та датується періодом існування фортеці, тобто кінцем XVII – початком XVIII ст. Останнє вказує на велику перспективність подальших археологічних досліджень території, прилеглої до місця розташування залишків Новосергіївської фортеці, на якій розміщувався її посад. Крім того, існує велика вірогідність виявлення в ході майбутніх робіт залишків укріплень посаду, а саме земляного окопу та караульних веж.

Джерела та література

1. Абросимова С.В. Картографічні джерела запорозького ареалу в приватних архівах Південної України / С.В. Абросимова // Історія і культура Придніпров'я: невідомі

До деталей взуття належать два екземпляри фрагментів залізних кованих підків від чобіт. Вироби мають дугоподібну форму, з виступами у центрі та по краях, що загиналися на чоботі. Розміри – $7 \times 1 \times 1$ см; $3,3 \times 1,8 \times 1$ см (Рис. 1.9, 10).

Речі військового призначення представлені трьома екземплярами боєприпасів до вогнепальної зброї – куля, виготовлених із свинцю. Перша куля – мушкетна, округлої форми, діаметром 1,5 см (Рис. 1.6). Наступна куля – штуцерна, видовженої форми, розмірами $1,5 \times 1,3$ см (Рис. 1.8). Остання куля пістолетна, округла, діаметром 0,7 см. Усі кулі мають на поверхні сліди використання (Рис. 1.7).

До деталей кінського спорядження відноситься залізне кільце від зброї діаметром 3,5 см (Рис. 1.11).

Господарські речі складають найбільш численну групу виробів з заліза. Предмети цієї категорії представлені фрагментом муфти до коси розмірами $7,7 \times 1,5$ см (Рис. 2.5) та цилінд-

- та маловідомі сторінки. – / Дніпропетровськ: НГУ, 2008. Вип. 5. – С. 5 – 15.
2. Ведомость, что в Новобогородицком людей и артиллерии, также и в Каменном затоне. 1709 г. – Російський державний архів давніх актів. Ф. 9. Кабінет Петра Великого від. II кн. 10. арк. 487 – 493 зв.
 3. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии. М 1 :126000 (в 1 дюйме 3 версты). – СПб: Военно-топографический Отдел Главного Штаба, 1861. – 36 с.
 4. Война с Турциею 1711 года. (Прутская операция): материалы извлеченные из архивов: Государственного, Военно-Ученого, Главного Морского, Канцелярии Военного Министерства, С.-П.-Б. Артиллерийского Музея, Рижского Генерал-Губернаторского, Академии Наук и Рукописного Отделения С.-П.-Б. Императорской Публичной Библиотеки / Под ред. А.З. Мьшлаевского // Сборник военно-исторических материалов. – СПб: Военная типография (Издание Главного Штаба), 1898. – Вып. XII. – 359 с.
 5. Голубчик Л.М. / Звіт про археологічні розвідки на території Дніпропетровської області у 2015 р. / Л.М. Голубчик, Д.Г. Філімонов, О.В. Мишуста. – Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. – № 127. – 178 с.
 6. Ковалева И.Ф. Аннотированный отчет к договору № п 678/2005 о произведенных в 2005 году археологических исследованиях / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск, 2005. – Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. – № 25. – 35 с.
 7. Ковальова І.Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької (Новобогородицької) фортеці / І.Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 108 с.
 8. Ковальова І.Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, О. В. Харитонова. – Д.: Вид-во «Ліра», 2013. – 176 с.
 9. Клецинов В.Н. Определитель лицевых сторон проволочных копеек царя Петра Алексеевича / В.Н. Клецинов, И.В. Гришин. – Москва: «Ириус», 1992. – 35 с.
 10. Клецинов В.Н. Каталог русских средневековых монет времени единоличного правления царя Петра Алексеевича (1696 – 1717 гг.) / В.Н. Клецинов, И.В. Гришин. – Москва: «Ленанд», 2005. – 80 с.
 11. Мільчев В. Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 року / В. Мільчев // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 462-470.
 12. План развалин Новосергиевского городка. 1898 г. – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького – Арх. – 864/КН – 38852.
 13. Старік О.В. Звіт про археологічну розвідку на території Новосергіївської фортеці (с. Вільне Новомосковського району) Дніпропетровської області, проведеною у 2012 р. археологічною експедицією Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького / О.В. Старік. – Дніпропетровськ, 2012. – Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. – № 115. – 101 с.
 14. Філімонов Д. Новосергіївська фортеця: маловідома пам'ятка Присамар'я кінця XVII – початку XVIII століть. / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 21, Ч. II. – С. 137 – 149.
 15. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. / Д.І. Яворницький. – К.: Наукова Думка, 1991. – Т. 3. – 560 с.
 16. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д.І. Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. I. – 312 с.
 17. Яворницький Д.І. Твори у 20 томах / Д.І. Яворницький. – К. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – Т. 3, кн. 1. – 492 с.